

ÇAĞDAŞLARI TARAFINDAN ZİYA GÖKALP'İN ELEŞTİRİSİ

Mustafa ORAL*

Özet

Ziya Gökalp, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, resmi ideoloji açısından önemli işlevler üstlenmiş organik bir aydındır. Bu özelliği nedeniyle Gökalp, kendi döneminde fazla eleştiriye muhatap olmamış, üstelik aydınlar arasında mümtaz bir konumda bulunmuştur. İmparatorluğun son yıllarında ortaya çıkan Batıcılık, Türkçülük, İslamcılık adındaki düşünce akımları arasında bir sentez yapmaya çalışan Gökalp, düşünsel referanslarını Batılı yazardan seçmiş, fakat bunları ülkemiz koşullarına uyarlamaya, dolayısıyla çoğu bakımdan onları aşmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedileceğinin anlaşıldığı ve İttihat ve Terakki politikasının yanlışlarının ortaya çıkmaya başladığı 1918'de yayınlanan Gökalp'in "Yeni Hayat" ve "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ile 1923'te yayınlanan "Türkçülüğün Esasları" başlıklı kitapları Gökalp düşüncesinin, bu arada İttihatçı düşüncenin eleştirilmesi açısından bir fırsat olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Ziya Gökalp, İkinci Meşrutiyet, Mütareke Dönemi, Türkçülük, Turancılık*

ZİYA GÖKALP'S CRITICS BY HIS CONTEMPORARIES

Abstract

Ziya Gökalp is the organic intellectual being undertaking the important duties in the aspect of formal ideology during the process of the Constitutional monarchy into the republic. Because of this character, Gökalp has not been criticized by his contemporary colleagues and also he has been in top of the condition. He has been tried to analyze between the thought trends like westernization, Turkification, Islamism, he chosed his thoughts from the western writers. In the period of losing the First World War and the understanding the wrongs of the policy of government, "New Life" (1918), "Turkification, Islamism, Modernization" (1918) and "The Principles of Turkism (1923) books have been published. Thus, it paid the way to criticize Gökalp's thoughts and also became the opportunity to criticize the Unionist power.

Key Words: *Ziya Gökalp, The Second Constitutional Monarchy, Armistice Period, Turkism*

Giriş

Aydın kimliği tartışmalı bir konudur. Siyaset felsefecisi Antonio Gramsci'nin belirttiğine göre, "Bütün insanlar entelektüeldir, ama toplumda herkes entelektüel işlevi görmez." Gramsci'nin saptamasına göre, toplumda entelektüel işlevi görenler

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (mustoral@akdeniz.edu.tr).

ikiye ayrılır: Bunlardan birincisi, nesilden nesile aynı şeyi yapmayı sürdüren öğretmenler, papazlar ve idareciler gibi geleneksel entelektüeller; ikincisi ise, çıkarlarını örgütlemek, daha fazla iktidar, daha fazla denetim gücü elde etmek için kullanan sınıflarla ya da kuruluşlarla doğrudan bağlantılı organik entelektüellerdir. A. Gramsci, organik entelektüele ilişkin olarak şöyle konuşur: “Kapitalist girişimci kendisiyle birlikte sanayi teknisyenini, ekonomi politik uzmanını, yeni bir kültürün, yeni bir hukuk sisteminin oluşturucularını vb. yaratır.”¹

Bu açıklamalara göre Ziya Gökalp'i organik bir aydın olarak nitelemek mümkündür. Z. Gökalp, Türk düşünce hayatının en tanınmış fikir adamlarındandır. Onun bu alandaki faaliyetleri, ölümünden sonra çeşitli bakımlardan etraflı şekilde ele alınmıştır. Bu fikir adamı üzerine yazanlar, Gökalp'i, çoğunlukla dönemin düşünsel yelpazesinden ayrı ve onların üstünde olarak gösterirler². Ziya Gökalp'e bu biçimde bir bakış açısının çeşitli nedenleri de vardır. Öncelikle, Gökalp'in, değindiği konunun referanslarını seçerken kendine özgü bir yol izlemiş olduğu görülür. Yazılarının hemen hiçbirinde çağdaşı olan Osmanlı-Türk aydınlarının adı bile geçmez. Hâlbuki o, düşünce hayatının ilk evresinde ilk Türkçü aydınların yolunda yürümüş, fakat zamanla onlardan farklı yönere yönelmiş romantik tandansta bir aydındır³.

Yabancı literatüre gelince, bunun tam tersi bir durum hâkimdir. Ziya Gökalp, önceleri Alfred Fouillée ile Gabriel Tarde'yi, sonraları ise Emile Durkheim ile Henry Bergson ile başka Fransız düşünürlerini okudu. Fakat bu okumalarının bazı yanlış değerlendirmelerinin önüne geçemediği görülmektedir. Tarihsel maddecilik ile science sociale akımını aynı kategoride ve yanlış olarak değerlendirmesi buna önemli bir örnektir. Fakat Gökalp, bu yabancı düşünce adamlarını, fikirlerinin başlıca kaynak ve otoritesi kabul ederek onları şerh etmiştir. Onun Meşrutiyet döneminde etkin bir düşünsel konumda olabilesinin nedenlerinden birini de buna bağlayanlar vardır. Onun yabancı dildeki literatürü kullanımını ise tartışmaya açıktır⁴. Biz bu makalede, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş sürecinde sosyal ve siyasal düşünceleriyle Türkiye'de önemli etkiler bırakan ve bu etkilerini uzun süre devam ettiren Ziya Gökalp'in yayınladığı eserlerine yöneltilen eleştirileri dönemin aydınları çerçevesinde inceledik.

Mütareke Döneminde Yöneltilen Eleştiriler

1918 yılı sonuna kadar Ziya Gökalp düşüncesine yönelik eleştiriler âdeta yok gibidir. Olsa bile, bunlar satır aralarında örtük bir eleştiri şeklinde kalmıştır. Mütareke dönemi, Gökalp düşüncesine yönelik eleştirilerin artması bakımından oldukça kritiktir. İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi üyesi olmasından dolayı, bu partinin yaptığı çoğu siyasal, toplumsal reform girişimlerinin arka planında Gökalp'in olduğu varsayılır. Üstelik, İmparatorluğun bir felakete doğru sürüklendiğinin iyice anlaşılması ve partinin eski itibarını kaybetmesi, Gökalp'i de doğrudan etkilemiş, bir bakıma savunmasız bırakmıştır. 1918 yılı ortalarında yayınlanan iki kitabı, Gökalp'e yönelik eleştirilerin gün

¹ Edward Said, *Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s.21-22.

² Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1989.

³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya, Selçuk Yayınları, 1966, s.493 vd.

⁴ Bunun için ileride 20 numaralı dipnotta yaptığımız kısa ve öz açıklamamıza bakınız.

yüzüne çıkması bakımından bir fırsat, âdeta bir davet olmuştur. Bunlardan ilki, çoğunluğu 1913–1914 yıllarında Türk Yurdu ve İslam Mecmuası'nda yayınlanan makalelerinden oluşan Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak'tır; ikincisi ise, bazıları İslam Mecmuası ile Yeni Mecmua'da yayınlanan şiirlerin derlemesinden oluşan Yeni Hayat başlıklı kitabıdır⁵.

Ziya Gökalp, Yeni Hayat'a ilişkin görüşlerini 1911'de Genç Kalemler'de yayınladığı "Yeni Hayat ve Yeni Değerler" başlıklı makalesinde açıklamıştır. Ziya Gökalp'in "Yeni Hayat" deyimiyle neyi kastettiğini Hilmi Ziya Ülken şöyle özetlemektedir⁶: "Yeni Hayat, yeni iktisat, yeni aile, yeni sanat, yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk ve yeni siyaset demektir. Eski hayatı değiştirmek, iktisadî, ailevî bedîî, felsefî, ahlâkî, hukukî ve siyasî özellikleri ile yeni bir yaşayış yaratmakla mümkün olabilir. Bir hayatın özünü gösteren etkenler ise onun beğendiği değerlerdir. Eski hayatın kendine vergi değerleri vardır. Eski hayatı beğenmemek bu değerlere geçerlik vermemek demektir. Yeni bir hayat yaratmaya çalışmak bu dalların her birine ait hakiki değerleri aramak ve onlara geçerlik vermek demektir. Biz eski hayatı ve eski değerleri beğenmiyoruz. Yeni bir hayat ve yeni değerler istiyoruz." Burada açıklandığı şekilde Gökalp'in, Yeni Hayat'la tamamen yeni bir toplum oluşturmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Niyazi Berkes, Ziya Gökalp'in Selanik'teki "Yeni Hayat" çevresinde ortaya koyduğu bu görüşleri toplumcu düşünce açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirir. N. Berkes'e göre Gökalp, Selanik'teki aydınlar arasında yayılan halkçı görüşe Türkçülük ve mefkûrecilik (idealist) rengini vererek, bu hareketin sosyal reform ve kalkınmacılık niteliğini kaybetti. Berkes'e göre, Gökalp'in Türk düşününde en önemli olumlu katkısı, Osmanlı aydınına bir ideal sunması ve bunu "ulusal" bir değer ölçüsü içinde vermeye çalışması olmuştur⁷.

Yeni Hayat yapıtı üzerine yazan ilk yazarlardan M. Zekeriya (Sertel), bu kitabın tamamını olumlulamakta, Reşit Galip ise ölçülü bir eleştiri üslûbu kullanmaktadır. R. Galip'e göre⁸, Gökalp'in Türk kültür hayatında en çok tanınmış kişi olması ve İttihat ve Terakki'nin nüfuzlu bir üyesi bulunması bakımından, kitap oldukça önemlidir. Buna karşın kitabın gerekli ilgiyi gördüğünü söylemek zordur. Kitabın içindeki fikirler daha çok İslâmcıları ilgilendirmesi gerekirken onlardan herhangi tepkinin gelmemesi düşündürücüdür. Reşit Galip, "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp" başlıklı eleştiri yazısında, eğer Ziya Gökalp'in hükümet erkânına yakın olmasından çekiniyorsa ve bundan dolayı bir suskunluk varsa bunun yersiz bir endişe olduğunu belirtir. Ona göre, her şeyden önce bu aydınlar kendi düşüncesinin önemini kavrayamamış demektir. Böyle olmayacağına göre o zaman bir boş vermişlik söz konusudur.

Bu şiirler üzerinde etraflı şekilde ilk eleştiri, Dr. Reşit Galip tarafından yapılmıştır. Reşit Galip⁹, kendisinden önce bu kitap üzerine yazan iki kişiden biri olan

⁵ Gökalp'in Yeni Hayat kitabında yer alan bazı şiirleri hükümet tarafından yasaklanmıştır.

⁶ Ülken, a.g.e., s.500-502.

⁷ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975, s.62-63-237-238.

⁸ "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp", *Türk Yurdu*, Cilt. XIV, Sayı.10 (15 Temmuz 1918), s.304-311.

⁹ "Ziya Bey'in Yeni Hayat'ı Hakkında", *Fağır*, No.1/4 (3 Teşrinievvel-Ekim 1918), s.2-7. Reşit Galip'in bu makalesinin devamı niteliğindeki aynı derginin beşinci sayısındaki yazısına maalesef ulaşamadık.

Mehmet Zekeriyâ'nın (Sertel) (diğeri Ömer Seyfettin'in Millî Talim ve Terbiye Mecbuası'nda 1918'de yayınlanan "Gökalp Ziya Bey" başlıklı makalesi) yazısını yalnızca Gökalp'i övmek için yayımlandığını belirtir. Mehmet Zekeriyâ'nın Yeni Hayat'ı değerlendiriş biçimi Reşit Galip'inkine göre daha çok olumlayıcı tarzda bir yazıdır. Yeni Hayat'da bulunan düşünceleri açıklayıcı, tanıtıcı ve tam zamanında söylenmiş, her yerde deva bir ilaç gibi algılar; ancak, yalnızca bir yerde ileri sürdüğü fikri yeterince açmadığını belirtir: Bu fikir ekonomik reformlar yaparak iktisadi kapitülasyonlardan kurtulmak amacına yöneliktir. Kitaptaki sanat, medeni hukuk, din ve iktisat onun en çok açıklama gereği duyduğu konulardandır.

R. Galip, Yeni Hayat'ı değerlendirirken, din ve vatan, ahlâk, vazife ve köy konularına ağırlık vermiştir. Bunlardan en çok üzerinde durduğu Gökalp'in köy ve köylü anlayışdır. Bu konuda Ziya Gökalp'e hiç katılmaz. Reşit Galip'in bu konu üzerinde ısrarla durmasının asıl nedeni, temel ilgi alanının köycülük olmasıdır. Bu yıllarda Reşit Galip, Türk Ocağı çatısı altındaki Köycülük faaliyetleri ile tanınmış bir aydındır. Bu yöndeki çalışmalarıyla "Köycü" olarak tanınan R. Galip'e göre Ziya Gökalp, köy ve köylü olgusuna fazlasıyla duygusal yaklaşmakta ve bazı gerçekleri görmemektedir. Ulusal birliğin tam anlamıyla sağlanabilmesi için köye yol ve ray götürülmelidir. Bu olmazsa köylünün ne Türkçe ezandan, ne de Türk vatanından haberi olabilir. Yapılan çalışmalar, verilen konferanslar havada kalır. R. Galip, Yeni Hayat'ın girişindeki "Şuur devrinde şiir susar, Şiir devrinde şuur susar." sözüne katılmamakta ve bunu bir kelime oyunu olarak nitelendirmektedir.

Reşit Galip'e göre şuur ve şiir birbirini tamamlamakta, üstelik şiir, şuurun bir ifade vasıtası olabilmektedir. Ziya Gökalp'in Türk toplumunun şiir devrinde bulunduğu yollu yorumuna da katılmamaktadır. Çünkü ona göre bu dönem, bir geçiş dönemidir. Şiirciler ve şuurcular, toplumun içinde bulunduğu buhrandan kurtulabilmesi için kendilerine göre bir çıkış yolu sunmaktadır. Gökalp de bu çıkış yollarını şiirleriyle ifade eden bir şiirci ve şuurcudur. R. Galip, Gökalp'in "hak yok, vazife var" özdeyişini de yeterince açıklığa kavuşturmasını istemektedir. Bu özdeyiş, sonraki yıllarda liberal aydınların Ziya Gökalp'i en fazla eleştirdiği noktalardan biri olmuştur¹⁰. Bu yaklaşım "fert yok, cemiyet var" ifadesiyle bütünlük kazanmaktadır. Ve liberal bir toplumsal oluşumun önünde en önemli engel olarak görülmektedir. Gökalp'in "Vazife" manzumesinde "gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım" dizisinde formüle edilen bu yaklaşım, uzun yıllar bizde memuriyet kültürünün eleştirisine yönelik olarak kullanılmış olup, halen geçerliliğini koruyan bir vecizedir.

Ziya Gökalp, Balkan Savaşı akıbeti sırasında Türk Yurdu dergisinde yayınladığı makalelerini 1918 yılında Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adıyla bir kitapta toplamıştır. Necmettin Sadık (Sadak) ile Nüzhet Sabit'in bu kitap üzerine yazdıkları makalelerde, Gökalp'in aradan geçen zamanda hangi kavram ve konularda düşünsel değişim ve dönüşüm içine girdiğini söylemesi dolayısıyla ayrıca üzerinde durmaya değer sanırım.

Ziya Gökalp, "Üç Cereyan" başlıklı makalesine sonradan eklediği bir

¹⁰ Örneğin bkz: Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1972, s.86-87. (Bu kitap, Malta esareti sırasında 1919'da yazılmış ve ilk defa 1920'lerde Türk Yurdu'nda tefrika edilmiştir.)

paragrafta¹¹, Türk ulusunun o günkü haliyle Ural-Altay ailesine, İslam ümmetine, Avrupa uluslar topluluğuna mensup, fakat “yarın gittikçe, dine müstenit olan beynelmileliyetler yerine ilme müstenit hakiki bir beynelmileliyet kaim olacaktır” diyordu. Yine sonradan eklediği bir paragrafta, Tatarları, Türk kabul etmiyor, Tatar kelimesini olumsuz anlamda kullanıyordu. 1913 tarihli makalelerinde Tatar sözcüğü oldukça sık geçmesine karşın, 1918’de yayınlanan kitabında, bunları çıkartmış ve yalnızca olumsuz anlamda olmak üzere bir iki yerde kullanmıştır. Sonradan sınıf sözcüğünü de terk etmiş ve onun yerine meslek terimini kullanmıştır. Benzer başka örnek olarak ümmet-beynelmileliyet, cemiyet-medeniyet, cemaat-hars, irfan-hars terimlerinden ikincilerini kullandığı görülmektedir. Ayrıca millet, milliyet, kavim, halk, ırk tabirlerini yerli yerine oturtamaması da dikkatimizi çeken bir başka çelişkidir.

Necmettin Sadık (Sadak)’ın, Ziya Gökalp düşüncesinde bu gibi düşünsel farklılaşmaları dikkate alma ihtiyacı duymadığı görülmektedir. Necmettin Sadık’a göre¹² Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak’ta ele alınan konulardan her biri ayrıntılı incelemelere konu olabileceği gibi bazıları da önemli tartışmalara neden olabilir. Ona göre konular arasında bir devamlılık ve bağlantı olmamasına rağmen açıklanmaya çalışılan düşünceler açık bir dille ortaya konabilmiştir. Necmeddin Sadık, kitaptaki pek çok konuda yalnızca birkaçı üzerinde durmuştur: Üç Cereyan, Anane ve Kaide, Hars Zümresi-Medeniyet Zümresi, Mefkûre¹³ ve Terbiye. Değindiği bu konular arasında yalnızca Gökalp’in terbiye kavramını ele alış biçimine katılmamaktadır: “Kur’an-ı Kerim’le ilmihâlin tedrisi hiçbir zaman dinî terbiye vermek demek olmayacağı gibi, riyazet tedrisi de çocuklara asrî terbiye vermeye kifayet edemez. Milletin terbiyesini yapan dersler değildir, millettir.”

Nüzhet Sabit, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adıyla kitaplaştırılan makalelerin nerede ve ne zaman yayımlandıklarını, ilk hallerini görmediğini belirtmektedir ki, çok önemlidir. N. Sabit’e göre¹⁴ bu makaleler orijinal haliyle yayınlanmalıdır; bu tür bir yaklaşım, Türk düşünce hayatına da bir katkı olacaktır. Dolayısıyla Nüzhet Sabit, Ziya Gökalp’in makalelerini orijinal halleriyle yayınlayıp yayınlamadığını bilmediğinden, onu, 1918’in Gökalp’i olarak eleştirdiğinin de farkında değildir. Makalesinde Gökalp’in ileri sürdüğü düşüncelerin birçok noktalarında bir birine zıt ve tutarsızlık içinde olduğunu göstermeye çalışmıştır. Gökalp’in çoğu konuyu yüzeysel olarak ele aldığı, kitabın farklı yerlerinden aldığı uzun alıntılarla örnelemiştir. Ona göre Gökalp, Durkheim’cı olduğunu söylemesine rağmen, Durkheim’cı olamamıştır. Durkheimci olmak, Durkheim’in fikirlerini yazmak değildir. Durkheim’cı olmak, onun teorilerini toplumsal sorunlara yanılmadan uygulamayı bilmektir. Kısacası, Gökalp, ne Durkheimci ne de ilimci olabilmıştır. Bu başarısızlığın nedenin Gökalp’in fazla ülkücülüğünden kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Nüzhet Sabit’in Gökalp düşüncesine yaklaşımı bakımından Reşit Galip ile bazı ortak noktaları olduğu gibi, Mehmet Zekeriya ile Necmettin Sadık için de aynı durum

¹¹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

¹² “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, *Yeni Mecmu*, No.III/57 (15 Ağustos 1918), s.95-96.

¹³ Gökalp düşüncesinde Mefkûre’nin konumu ve bir yorumu için bkz: Saffet Ürfi (Betin), *Ziya Gökalp ve Mefkûre Arasındaki Münasebet Vesilesiyle Bir Tetkik Tecrübesi*, İstanbul, Tanin Matbaası, 1923.

¹⁴ “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, *Fagfur*, Cilt.I, Sayı.2 (5 Eylül 1918), s.2-5.

söz konusudur. İlk iki yazar Gökalp'e eleştirel, diğer ikisi ise bunun tersi bir durum içindedirler. Bu aydınlardan her biri Gökalp'i Türk düşüncesinde belli bir yere oturtmağa çalışmışlardır. Gökalp'in kitaplarında ortaya konulan düşünceler konusunda hepsinin ortak denilebilecek yorumları vardır. O da ileri sürülen bu konuların hemen hepsinin Türk toplumu ve Türk kültür hayatı yönünden oldukça önemli olduğudur. Ona eleştirel yaklaşanlar, R. Galip ve N. Sabit, bu soruların yalnızca çözümlenmiş ve ele alış biçimine katılmazlar. Gökalp'in çok önemli konulara çok yüzeysel baktığı konusunda aynı fikirdedirler. Onu olumlayanlarsa, M. Zekeriya ve N. Sadık, Gökalp'i eleştirmekten çok kitaplarını tanıtmayı yeğlerler. M. Zekeriya ve diğerlerine göre, J.J. Rousseau *Contrat Social*, Condorcet *Esquisse* yapıtlarıyla ne yapmak istemişlerse, Gökalp de *Yeni Hayat* ile aynı şeyi yapmak istemiştir. Gökalp'i Avrupa'daki Ansiklopedist geleneğin en güçlü örneği olarak gösterirler. M. Zekeriya'ya göre Gökalp'in düşüncelerinin asıl işlevi, geçiş dönemindeki Türk toplumunun buhrandan kaynaklanan gereksinimlerini duyması ve her alanda ona yeni çözüm yolları gösterebilmesindedir.

Kısacası, Ziya Gökalp, Meşrutiyet dönemi Türk düşünce hayatı zengin ve verimli olmasına karşın henüz tam anlamıyla eleştirel bir düşünce ortamı içinde incelenmemiştir. Onun düşüncelerini ve yapıtlarını ele alanlar, ona ya tamamen katılmakta ya da toptan reddetmektedirler. Bu dönemin Türk toplumu için bir geçiş dönemi olduğu doğrudur. Ancak bu geçiş sürecinin atlatılması için ileri sürülen fikirler o denli samimiyetle irdelenmemektedir. Buna belki de siyasal görüş farklılıkları neden olmaktadır. Türkiye aydınınının siyasal iktidara yakınlığı ve uzaklığıyla, üretkenliği ve doğurganlığı arasında koşutluklar vardır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın deyişiyle, "tenkidin mersiye ile beraber yürüdüğü yegâne sanat hayatı bizimkidir."¹⁵ Bu saptama dönemin düşünce hayatı açısından da büyük oranda geçerlidir.

1921'den Sonra Yöneltilen Eleştiriler

Ziya Gökalp'e yönelik eleştiri edebiyatında ikinci dönem Mütareke sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu dönem, Gökalp'in ruhunu dinlendirecek bir "Çınaraltı"¹⁶ bulunduğu ve Malta'da bulunduğu esaret hayatından kurtuluşundan (1921) sonra Diyarbakır'da başlayıp Ankara'da devam ettiği fikir hayatının üçüncü evresi olup, esaslı bir değişim ve dönüşüm yaşadığı bir devirdir¹⁷. Bu değişim ve dönüşüm, bir zaman asistanı olması hasebiyle, Gökalp'i yakından tanıyan Mehmet Emin Erişirgil'in 1923 yılındaki bir konuşmalarını anlattığı ve Gökalp'in fikir hayatının bir zaafından bahsettiği şu anlatımında açık bir itiraf olarak görünmektedir¹⁸:

"Şuradan buradan konuştuğuktan sonra,

"-Ziya Bey, dedi, hakikaten size acıyorum. Hepimiz faniyiz. Şu sırada ölürseniz

¹⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, 3.B., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1992, s. 49

¹⁶ Bu "Çınaraltı" deyimini, Gökalp'in 5 Haziran 1922 tarihli *Küçük Mecmua*'da çıkan ilk makalesinin başlığı olup, kendilerini Gökalp'e bağlayan bizdeki mistik düşünce hayatının bir simgesi olmuştur.

¹⁷ Ülken, a.g.e., s.585.

¹⁸ *Bir Fikir Adamının Romanı*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1951, s.255-256.

gelecek nesil sizin hakkınızda doğru hiç bir şey bilmeyecek. Bir şey bilmeyecek değil, en fenası yanlış şeyler bilecek. Bir yazınızın diğerine uymadığını görerek tuhaflarına gidecek. Şu veya bu Fransız sosyolog veya filozofuna atfettiğiniz fikirleri kendinize göre anladığınızın farkına varılacak ama ne için öyle anladığınızın, çok zaman, izahı bulunamayacak¹⁹.

“Bu sözlerin Ziya’ya şaşırttığı yüzünden anlaşılıyordu. Karşısındaki sözüne devam etti.

“-Bir hayli makaleniz, bir hayli yazınız var. Fakat bunlar nasih, mensuh ayetler gibi birbirini yalanlıyor veya tâdil ediyor, didaktik manzumeleriniz bir tarafa bırakılırsa üst tarafı sizi anlatmaya kâfi değil. Derli toplu ilmi ve felsefi bir eseriniz yok. Artık seyyar mürebbiliği bırakınız, Avrupalı bir âlim gibi eser yazınız.

“Ziya bu sözler üzerine hayli düşündü, karşısındaki onun tabiatını bildiği için kendi haline bıraktı. Sonra uyuyan adamın birdenbire uyanması gibi,

“-Evet dedi, ben de öyle düşünüyorum. Malta’da iken Hüseyin Cahid de bunun aynısını bana söyledi. Ama şimdiye kadar nasıl yazabilirdim? Didişmelerden vakit yoktu ki...

“Bir müddet durdu, sonra devam etti:

“-Yalnız yaşayabilirsem.. Midem iyi değil, sıhhatim iyi değil.. Dediklerini yapmaksızın ölürüm diye korkuyorum.”

İsmail Habib Sevük, “Ziya Gökalp’in feyizli bir eseri de Köprülüzade Mehmet Fuat Bey’dir. Edebiyatımızın bu genç âliminde kudretli bir temessül (uyum sağlama) kabiliyeti var. Gördüğü izden yürümeyi iyi biliyor.”²⁰ ifadesiyle Gökalp’in en dikkate değer ardılını açıklanmış oluyordu. Ancak, Gökalp’in ardılı Köprülü’nün gittiği yol, Gökalp düşüncesinin tam istikameti değil, daha çok sosyal tarih yönü olmuştur. Bununla birlikte Fuat Köprülü, Ziya Gökalp’in ardılı olmakla birlikte, onu aynen izlememiş, ondan ayrıldığı önemli noktalar olmuştur²¹. Ancak, ardılları, Gökalp’i bir mürşit, Gökalp de onları bir mürit olarak görmüştür. Bu skolastik anlayışın medrese geleneğini devam ettirmekten kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Aydın tabakada, özellikle organik aydınlar arasında bu mürit-mürşit anlayışı devam etmektedir. Ve bu zincirin başında Gökalp ve ardılları bulunmaktadır. Anılara dayalı bir anlatıda bu konuda oldukça öğretici anekdotlar vardır. M. E. Erişirgil, 1915 yılında Gökalp’le ilk karşılaşmasını kaydettiği not defterinin ilk cümlesinde bunu şöyle açığa vurmaktadır²²: “Ziya Gökalp’te gördüğüm ilk vasıf bir nevi şeyhlik ve mürşitliktir. Tavrı, hali, meselelere objektif olarak bakmaktan ziyade karşısındakine telkinlerde bulunmağa ehemmiyet veriş hep şark şeyhlerinin ve mürşitlerinin yolunu

¹⁹ Gökalp’in bu yaklaşımı çok eleştiri konusu olmuştur. Bir örnek: Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979, s.179. Gökalp bu tutumunu, “Filozoflar bize istikamet gösterirler. Benim söylediğim fikirler eğer onların gösterdikleri istikamete uygun düşüyorsa demek ki onların da fikirleri budur” şeklinde savunur. Erişirgil, a.g.e., s.126-127.

²⁰ İsmail Habib (Sevük), *Türk Tecdüt Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340, s.685.

²¹ A. İnan, “Köprülü-Gökalp Tartışması”, *Türk Kültürü*, Cilt.IV, Sayı.47 (Aralık 1981).

²² Erişirgil, a.g.e., s.10-11.

takip etmekten hoşlandığını gösteriyor. O, bu şark tipini ne kadar benimsemiş ise Sokratın eski Atina'da yapmak istediğini de o kadar benimsemişe benziyor..". Bu yaklaşımın, "hayatta en hakiki mürşit ilimdir" ilkesine karşın, akademik çevrelerde de bütün varlığı ile bugün de hakim olmaya devam etmesi anlamlıdır.

Ziya Gökalp, Cumhuriyet döneminde ise Kemalist devrimler için çalışmıştır. Meclis'in ikinci döneminde Diyarbakır'dan milletvekili seçilen Ziya Gökalp'in yeni bir Anayasa üzerinde çalışması, özellikle laiklik ile felsefi fikir hürriyetine ilişkin mesaisi bunlardan bazılarıdır²³. Bu arada "Türkçülüğün Esasları" başlıklı yapıtını kaleme alarak 1923'te yayınlamıştır. Fakat, bundan sonra "Türk Medeniyeti Tarihi" başlıklı bir kitap da kaleme almaya başlamış, ancak tamamlayamadan hayattan ayrılmıştır. Niyazi Berkes, bu son kitabın orijinal başlığının "Türk Harsı Tarihi" olduğunu, ancak ardıllarının bu adı tercih ettiğini belirtir²⁴. Kısacası, Ziya Gökalp, fikir hayatının temel eserlerini tam anlamıyla ortaya koyamadan bu dünyadan ayrılıp gittiği içindir ki, eleştirisi de henüz tam anlamıyla yapılmıştır denilemez. Bunun için öncelikle Gökalp'in "Felsefeye Doğru" makalesini özetleyelim.

Gökalp'in "Felsefeye Doğru" makalesinin konusu değer ve hüküm'dür: Değerler esas olarak iktisadî, aklî, estetik, ahlâkî, dinî değerler olarak beş türdür. Hukukî, siyasî değerler ahlâkî değere girer. Bir eylemin haklı, meşru, âdilce olması için iyi olması gerekir. Hukuk halkın ahlâkına dayanmazsa saygılı görülmez. Kanun gücünü millî ahlâktan almazsa boyun eğilmez. Siyasî değerlerin esası da şandır. Siyasî bir güç ancak şanlı bir kişinin, yahut şanlı kişilerin çevresinde kurulabilir. Kamu sanısı, kamu otoritesini ancak şanlı ellerde bulunduğunu görürse kabul eder. Şanlılık yeni bir siyasî güce başlangıç olduğu gibi, şansızlık da gelenekteki bir kudrete son verebilir. Tarihî bir şevketi olan bir saray, vatanın bağımsızlık ve hürriyetini kendi faydası için düşmanlara sattığı anda parlak bir geçmişten kalan bütün şan izlerini kaybeder. Öyleyse şanlı sıfatı da ahlâkî değerlerden birini ifade eder. Bundan sonra Gökalp, değerlerin fayda (iktisat) ile ilgisi ile bunların ait oldukları eşyanın maddî tabiatı ile ilgili olup olmadığını aramıştır. Bu arayışında ise hüküm'ler üzerinde durmuş ve bunları gerçek hüküm ve değer hükümü olmak üzere iki kısımda incelemiş ve şu sonuca varmıştır²⁵:

"Görülüyor ki akıl yetisi yalnız gerçek hükümlerinde rol oynuyor. Değer hükümlerinde rolü yoktur. Değer hükümlerinde işe karışan duygululuğumuzdur ki ona kalb diyoruz. Pascal 'kalbin başka bir aklı vardır ki, aklın ondan haberi yoktur' diyor. Kalbimiz dinî, ahlâkî, estetik değerleri anlar. Onlardan vecd duyar. Bu duyguyla mutluluk içinde yaşar. Aklimız ise değerleri kadrolara sokmağa çalışır. Akıl bir işi başaramayınca akıl ile gönül arasında bir savaş başlar. Bu savaş üç şekilden birinde sona erer: Ya akıl kalbi hüküm altına alır. O zaman kalbin sahibi mistikler gibi akla ait şeylere önem vermez. Ya da kalb ile akıl ortak görüşler bularak anlaşılırlar. Her iki tarafı doyurucu bir sistem kurarlar. O zaman bu sistemin sahibine filozof denir. Demek filozof akli ile kalbi uzlaştırmaya çalışan, müspet ilimlerle değer duyguları arasındaki aykırılığı barış haline getirmeyi gaye edinen kimsedir. Böyle bir savaş içinde bulunanlar

²³ A.g.e., s.255.

²⁴ Berkes, a.g.e., s.

²⁵ Ülken, a.g.e., s.588-590. Ziya Gökalp'in bu "Felsefeye Doğru" makalesi Diyarbakır'da yayınladığı Küçük Mecmua'nın 10 Temmuz 1922 tarihli altıncı sayısında çıkmıştır.

için birinin kurtuluş yolu felsefeye doğru gitmektir.”

Mehmet Emin Erişirgil, “Felsefeye Doğru” makalesi dolayısıyla Ziya Gökalp’e ağır eleştiriler yöneltmiştir²⁶. Bu eleştiriler esas olarak Gökalp’in felsefik düşüncelerinde tutarsız bir aydın olduğu ve yaklaşımlarında derinlikten yoksun olduğu noktasında toplanıyordu. Bu eleştirilerin bir talebesi ve bir sosyolog tarafından yöneltilmesi gayet kırıncı olmuş olmalıdır.

Türkçülüğün Esasları’na Yöneltilen Eleştiriler

Bundan önceki bölümde, 1918’de yayınlanan “Yeni Hayat” ve “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” kitapları vesilesiyle, Mütareke devrinde Ziya Gökalp’e yönelik eleştirileri irdelemiştik. 1923’te yayınlanan “Türkçülüğün Esasları” başlıklı kitabı²⁷ ise Cumhuriyet döneminde Ona yönelik eleştirilerin irdelenmesi açısından bir vesile olmuştur. Bu kitap, Gökalp’in eskiden beri savuna geldiği fikirlerin derli-toplu duruma getirilmiş şeklidir. Ve Gökalp’in fikir hayatında Küçük Mecmua’yı çıkardığı ve bir filozof kişiliği kazandığı üçüncü evrenin bir ürünüdür. Küçük Mecmua’nın 5 Haziran 1922 tarihli ilk sayısında yayımlanan “Çınaraltı” başlıklı yazısından itibaren eski bilgileriyle hesaplaşan ve bunlara Bergson etkisini de katan bir yaklaşım içindedir²⁸. Bu sıralarda yayımladığı gerek “Türkler ve Kürtler” türündeki pragmatik yazılarında gerekse “Fırka Nedir?” tarzındaki siyasal yazılarında -eskisi gibi- organik bir aydın olmakta kararlı olduğunu açıkça göstermiştir.

Ziya Gökalp, reformlara ilişkin fikirlerini çeşitli yazı ve makalelerinin yanı sıra “Türkçülüğün Esasları” kitabında da açıkça ortaya koymuştur²⁹. Fakat, Cumhuriyet dönemindeki sosyal reformlar silsilesi, Gökalp’in reform tasarımlarına uymayan şekilde gelişmiştir. 1924’te vefatından sonra da siyasal alandaki etkileri gittikçe azalarak devam etmiştir³⁰. Akademik çevreler ile düşünce hayatındaki etkileri ise sosyal konulara yaklaşım tarzı biçiminde kendini korumaya devam etmektedir. Türkçülüğün Esasları’nda Gökalp’in reformlara ilişkin fikirleri esas olarak ikinci bölüm içindedir. Bu bölümün alt başlıkları şöyledir: Dilde Türkçülük, Estetikte Türkçülük, Ahlâkta Türkçülük, Hukukta Türkçülük, Dinde Türkçülük, Ekonomide Türkçülük, Siyasette Türkçülük, Felsefede Türkçülük.

Biz burada esas olarak iki bölümden oluşan kitabın “Türkçülüğün Kapsamı ve Nitelikleri” başlıklı birinci bölümü üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü, bu bölümde Gökalp, teorik planda Türkçülük fikrinin çerçevesini çizerek onu etraflı şekilde ortaya koymaya çalışır. İkinci bölümde ise bu fikirlerini reformatik bir kılfâ sokar ki, bunun

²⁶ “Diyarbakır’da Ziya Gökalp Beyefendi’ye –(Felsefeye Doğru) Makalesi Münasebetiyle”, *Dergâh*, No.III/33 (20 Ağustos 1922), s.134-135. Bu yazının çevirisi için bkz: *Folklor/Edebiyat*, No.X/39 (Ekim 2004).

²⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1923, 174 s. Biz burada kitabın günümüz Türkçesiyle olanından istifade ettik. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Günümüz Türkçesiyle yay. haz. Mahir Ünlü-Yusuf Çotuksöken), 3. Baskı, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1987, 166 s.

²⁸ Ülken, a.g.e., s.584-585.

²⁹ A.g.e., s.608.

³⁰ A.g.e., s.610.

daha çok pratik amaçlı olduğu görülmektedir, yani değişken olmaya yatkındır. Birinci bölümün “Türkçülüğün Tarihi” başlıklı birinci konusunda Gökalp, Türkçülük düşüncesinin Türkiye’de ortaya çıkmadan önce Avrupa’da Türklüğe ilişkin iki akımın belirlediğini belirtir. Birincisi, Avrupalıların Türk kültürüne ve Türk hayatına ilişkin sempatik yaklaşımıdır. Bu, Fransızca’da “Turquerie” denilen “Türkseverlik” akımıdır. İkincisi, eski Türklere, Hunlara, Moğollara ilişkin tarihsel ve arkeolojik araştırmalardır ki, bu da “Türkojji” denilen “Türklükbilim” çalışmalarıdır. İşte bu çalışmalar ile birlikte bazı Osmanlı aydınları Türkiye’de Türkçülük düşüncesinin ortaya çıkıp gelişimini derinden etkilemişlerdir³¹.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün ilk döneminde Deguignes’in, ikinci döneminde de Léon Cahun’un Türklere ilişkin kitaplarının önemli etkileri olduğunu, Türkiye’de ise Ahmet Vefik Paşa ile Süleyman Paşa’nın Türkçülüğün ilk babaları olduklarını belirtir³². Kendisi üzerindeki Türkçülük etkilerini ise şöyle açıklar: “Daha on beş yaşında iken Ahmet Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmanî’si (Osmanlı Lehçesi) ile Süleyman Paşa’nın Tarih-i Âlem’i (Dünya Tarihi) bende Türkçülük eğilimlerini doğurmuştu. 1896’da (1312) İstanbul’a geldiğim zaman ilk aldığım kitap Léon Cahun’un tarihi olmuştu. Bu kitap sanki Türkçülük ülküsünü özendirmek üzere yazılmış gibidir. O sıra Hüseyinzade Ali Bey ile görüşerek Türkçülükle ilgili kanılarını öğreniyordum.”³³ Gökalp şahsında Türkçülük üzerindeki bu ikili etkinin önemli bir yeri vardır. Bu etki bizde kültür-kimlik sorununun da temelini oluşturur³⁴.

Ziya Gökalp’e göre “Türkçülük, Türk ulusunu yükseltmek demektir.”³⁵. Gökalp, “Türkçülük Nedir?” başlıklı ikinci kısımda soy’a, budun’a, coğrafya’ya, Osmanlı’ya, islamcı’ya ve bireyci’ye göre ulus anlayışlarını verip bütün bunların yetersiz olduğunu belirttiikten sonra, “öyleyse ulus nedir?” diye sorar ve kapsamlı bir ulusçuluk tanımı yapmak için şu sosyolojik açıklamayı yapar: “Ulus, dil, din, ahlâk ve estetik bakımından ortak olan, yani aynı eğitimi almış olan bireylerden oluşan bir topluluktur.” Bu nedenle Gökalp, ulusallıkta soy-sop’un aranmayacağını belirtir. Çünkü ona göre, “insan kişiliğimiz gövdemizde değil, ruhumuzdadır.” Onun için yalnız eğitimin ve ülkünün (mefkûre) olması önemlidir; çünkü ülkü bir coşu (vecd) kaynağıdır. Kısacası, ulus, kendine özgü kültürü olan bir topluluktur; bunun için de yalnızca eğitimin ve kültürün ulusal olması gerekir³⁶.

Ziya Gökalp’e göre ulus, kendine özgü kültürü olan bir topluluk demek olduğu için, Anadolu Türklerinden ayrı bir dil, ayrı bir kültür yapmaya çalışan Tatarlar, Kırğızlar, Özbekler, Yakutlar gibi kavimleri “şimdilik” Anadolu Türklerinin kültür çevresine almak doğru değildir. Bu konuda şöyle diyor Ziya Gökalp: “Bugün (1923) kültürce birleşmesi mümkün olan Türkler, özellikle Oğuz Türkleri, yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harizm ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uruğundandır. Bunun için Türkçülükte yakın ülkümüz Oğuz

³¹ Gökalp, a.g.e., s.3-4.

³² A.g.e., s.6-7.

³³ A.g.e., s.10.

³⁴ Bu konu için ayrıca bkz: Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, 2. Baskı, İstanbul, Hil Yayın, 1994.

³⁵ Gökalp, a.g.e., s.13.

³⁶ A.g.e., s.18.

birliği ya da Türkmen birliği olmalıdır. Bu birlikten amacımız nedir? Siyasal bir birlik mi? Şimdilik hayır! Gelecekle ilgili bugünden bir yargıya varamayız. Fakat bugünkü ülkümüz, Oğuzların yalnızca kültürcü birleşmesidir.”³⁷. Bu ifadesi de gösteriyor ki, Ziya Gökalp gerçek anlamda Turan’dan Anadolu’ya dönmüş değildir.

Bu dört ülkenin toplamına “Oğuzistan” adının verilebileceğini belirten Ziya Gökalp’e göre Türkçülüğün yakın ereği de bu büyük bölgede yalnız bir tek kültürün egemen olmasıdır. Ona göre Türkçülüğün uzak ülküsü ise Turan’dır; Turan ise bütün Türk kollarını içine alan Türk ülkesi iken; Türk, yalnız Türkiye Türklerine verilen bir addır. Türkçülerin uzak ülküsü, Turan adı altında birleşen bütün Türk kollarını dilde, edebiyatta, kültürde birleştirmektir. Bunun bir gerçekliğe dönüşmesi olanağının olup olmadığı belirsizdir. Bu yalnızca bir ülküdür. Bugün gerçeklik alanında yalnız Türkiyecilik vardır; bundan sonra ise Oğuzculuk ve Turancılık ülküleri gelmektedir. Z. Gökalp’e göre, bir zamanlar Türkiyecilik de bir uzak ülkü idi, fakat şimdi bir gerçekliktir³⁸. Bu son düşünce ise Turan’dan Anadolu’ya zorunlu dönüşün sonunda gerçekleştiği için, eskinin bir ideali olarak göstermek yanlıştır.

Bundan sonra Ziya Gökalp, sırasıyla “Kültür ve Uygarlık”, “Halka Doğru”, “Batıya Doğru”, “Tarihsel Maddecilik ve Toplumsal Ülkücülük”, “Ulusal Bilinci Güçlendirmek” ile “Kültür ve Yetkinlik” konuları üzerinde durmuştur. Bu konular içinde kanımızca kitabın en özgün kısmı “Kültür ve Yetkinlik” (Hars ve Tehzip) başlıklı kısımdır. Bu kısım, Z. Gökalp’in, Türkçülüğün Esaslarının yöntemini işleyip ortaya koyması hasebiyle, kitabın özünü, ruhunu teşkil etmektedir. Fakat esas olarak, diğer vesilelerle üzerinde durduğu medeniyet ve kültür konusu üzerinde odaklanır ve Batı medeniyeti karşısında Türk kültürünün, kültür adamlarının tavrını ve konumunu belirlemeye çalışır. Bu konuda Ziya Gökalp şöyle yazıyor³⁹: “Görülüyor ki, Türkçülük bütün sevgisiyle yalnız kendi özgün kültürüne bağlı olmakla birlikte, körü körüne ulusçu ve bağınaz da değildir. Avrupa uygarlığını tam ve düzenli olarak almaya giriştiği gibi hiçbir ulusun kültürüne karşı çekimserliği ve küçümsemesi de yoktur...”

Gökalp’in “Türkçülüğün Esasları” üzerine birkaç tanıtım ve eleştiri yazısı yayınlanmış, fakat bu yazılarda Onun düşüncesi etraflı şekilde eleştiri konusu edilmemiştir. Bunlar içinde yalnızca Şevket Süreyya Aydemir, Gökalp’in, Marksizmin temel eserlerini bile okumadan, Durkheim’in gözüyle Marksizme ilişkin yanlış fikirler içinde olduğunu belirtmiştir⁴⁰. Bu eseri vesilesiyle Gökalp’e yöneltilen eleştiriler içinde en kapsamlı ve tutarlısının Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi Anadolu’lu bir aydından gelmesi oldukça anlamlı ve önemlidir. Ziyaeddin Fahri’nin bile yıllar sonra bir araya getirdiği Gökalp hakkındaki yazıp söyledikleri⁴¹ arasına almayarak unutup gittiği bu önemli makaleyi aynen yayımladık⁴². Bu makalenin en çok dikkatimizi çeken

³⁷ A.g.e., s.20-21.

³⁸ A.g.e., s.22-23.

³⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s.92-97.

⁴⁰ [Şevket Süreyya Aydemir], “Türkçülüğün Esasları”, *Aydınlık*, Nu.21 (Mayıs 1924), s.557-558; Şevket Süreyya Aydemir, “Marksizmin Objektifi Önünde Ziya Gökalp”, *Aydınlık*, Nu.27 (Kasım 1924).

⁴¹ Z. Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul, 1955.

⁴² Mustafa Oral, “Ziya Gökalp’te Milliyet Düşüncesi ve Eleştirisi”, *Folklor/Edebiyat*, No.X/40 (Ocak 2005); Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), *Anadolu Mecmua*, Sayı.5 (Ağustos 1340-1924), s.178-188.

özelliğinin Anadolu (Memleketçi) bir görüşle kaleme alınmış olması⁴³ ve Türkçülük düşüncesinin halen yaşamaya devam eden yönlerine işaret edilmesidir. Bu bakımdan Anadolu Türkleri ile Turan Türkleri arasında bir ayırım yapılmış olması önemlidir.

Ziya Gökalp, felsefik yaklaşımlarının çoğunluğunu Fransız sosyoloji ve felsefesinden almasına karşın, ulusçuluğu (Türkçülük) daha çok Orta Avrupa ve özellikle Alman tipindedir. Alman ulusçuluğu, duygulara büyük önem veren ve çeşitli ulusların doğal özelliklerinin üzerinde duran romantizmin bir ürünüdür. Bununla birlikte Ziya Gökalp'in ulusçuluğu, az-gelişmiş ülkelerdeki ulusçuluk gibi, ilk ve asıl anlatımını kültür alanında bulmuştur. H. Kohn, "Milliyetçilik Düşüncesi" (1944) başlıklı önemli eserinde, "ulusçuluk, başlangıçta bilim adamları ve şairler için... bir eğitim ve tanıtım macerasıydı" diyordu. Kohn'un bu tespiti Herder'in aynı konuda söyledikleri ile önemli ölçüde örtüşmektedir. Bir şair ve âlim olan Ziya Gökalp'in milliyetçilik düşüncesi de bu romantik milliyetçi çizgide durmaktadır. Ancak Herder, Fichte, Hegel gibi Gökalp'in yazılarına yansıyan romantik Alman yazarların düşüncelerinin kendisine Fransız edebiyatı vasıtasıyla ulaştığı olduğu belirtilir⁴⁴.

Z. Fahri Fındıkoğlu ise Ziya Gökalp'in milliyetçilik düşüncesinin Durkheim'dan daha ziyade Ernest Renan'ın Fransız milliyeti hakkındaki fikirlerinden müphem olduğunu belirtir. Renan millet kavramını şöyle açıklar⁴⁵: "Bir millet bir ruhtur, mânevî bir varlıktır. Bu ruhu, bu mânevî varlığı, hakikatte bir olan iki şey teşkil eder. Biri mazide, öteki haldedir. Biri, müşterek olarak zengin bir hâtralar mirasına konmadır. Öteki, bugünkü birlikte yaşama rızası, tüm olarak elde edilen mirası değerlendirmeye devam etme iradesidir..." Ernest Renan, bu konudaki fikirlerini, Fransa'nın ulusal bütünlüğü açısından büyük bir tehdit haline gelen Alman genişlemesini de hesap ederek söylüyordu. Bu tehditlerin en önemlisi, Almanya'nın, Fransa içinde bulunan German kökenli insanları Alman birliği içine alma çabasıdır. Bu nedenle Renan, bir milleti oluşturan unsurlar arasında dil ve ırkı yeterli görmez, bunların yanına din, menfaat, din yakınlığı (mezhep), coğrafya ile askerî zaruretleri de ekler. Dolayısıyla, Gökalp'in milliyetçilik anlayışı ile Renan'ın milliyetçilik düşüncesi arasında önemli benzerliklerin yanısıra büyük yaklaşım farkları da bulunmaktadır.

Z. Fahri'nin de önemle belirttiği üzere, Mütarekeden sonraki yeni koşullar içinde halen milliyetçilik akımının rehberleri olarak Hamdullah Suphi ile Ziya Gökalp görülmektedir. Bu ise son derece yanlış bir düşüncedir. Çünkü son gelişmeler, onların eskiden savuna geldiği milliyetçi düşünceleri gözden geçirerek düzeltmelerine neden olmuştur. Bu ise bir zorunluluk sonucunda olmuştur. Öyleyse, bizde milliyet düşüncesinin öncüsü Ziya Gökalp ile H. Suphi olamaz; çünkü, onların bu konuda bir "efkâr-ı müdire" kütlesi bile yoktur. Z. Gökalp'in son günlerde "Türkçülüğün Esasları" başlıklı bir kitabı yayımlanmışsa da, bu kitap da, "bugün (1924) Türk milletinin hakikaten mevcut olup olmadığı hakkında insanı şüpheye düşürüyor", diyor Z. Fahri. Z. Fahri'ye göre, "ulusal gerçeği olduğu gibi görmek, onu nesnel bir yöntem

⁴³ Anadolu düşünce için bkz: Ülken, a.g.e., s.796-801; Frank Tachau, "The Search for National Identity Amongst the Turks", *Die Welt Des Islams*, No.VIII/3, 1963, s.165-176.

⁴⁴ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Kökenleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979, s. 189-192.

⁴⁵ Ernest Renan'ın milliyet düşüncesi için 11 Mart 1882'de Sorbonne'da verdiği konferansa bkz: Ernest Renan, "Millet Nedir?", *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İhsan, MEB Yayınları, 1946, s.96-124.

ile incelemek, bu incelemeden sonra keşfedilen istikamet dahilinde milliyet cereyanının seyrini temine çalışmalıdır.” Böyle bir anlayış ise ya maddî, tabii, coğrafi, ya da kültürel, tarihsel, toplumsal belirlilik dairesi içinde ortaya konabilir. Bizde böylesi bir adımı atan yegâne âlim ise “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat” (1923) başlıklı eserin yazarı Mehmet İzzet'tir. Bu öncü âlimin de bugün Ziya Gökalp kadar hatırlanıp okunması gerekmez mi?

Sonuç

Sonuç olarak, çağdaşları tarafından Ziya Gökalp'e yöneltilen eleştirilerin dönem içinde farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Mütareke döneminde, 1918-1919'da yöneltilen eleştiriler, esas olarak Gökalp'in 1918'de yayınlanan “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” başlıklı eserine yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin ise Reşit Galip, Nüzhet Sabit, Zekeriya Sertel gibi toplumcu ve milliyetçi aydınlardan geldiği ve daha çok medeniyet ve milliyet konularına odaklandığı görülmektedir. Gökalp, 1919'da Malta'ya sürgün edildiği için eleştiriler bir ara kesilmiş, 1921'de ülkesine, dolayısıyla düşünce hayatına yeniden dönünce tekrar başlamıştır. Bu defaki eleştiriler ise M. Emin Erişirgil, Ahmet Ağaoglu gibi eski fikir arkadaşları tarafından yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin Anadoluğu görüşteki aydınlar tarafından yöneltilmesi dikkat çekicidir. Ziya Gökalp'in temel eseri sayılan ve 1923'te yayınlanan “Türkçülüğün Esasları” ise Şevket Süreyya Aydemir, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi pek çok aydın tarafından eleştirilmiş, çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Bu aydınlar, Gökalp'in Türkçülük, Marksizm, Kültür ve Uygarlık vesair hakkındaki görüşlerine ciddi eleştirilerde bulunmuşlardır. Bütün bu eleştirilerin ortak noktası ise Ziya Gökalp'in ileri sürdüğü düşüncelerini dayandırdığı kaynaklara tam anlamıyla sadık kalmadığı, düşüncelerini de Türk toplum yapısını temel almayarak idealindeki toplumu yaratmak istediği, dolayısıyla teorik ile pratik arasında bir uyum sağlayamadığı sorunudur. Bununla birlikte, Ziya Gökalp'in ileri sürdüğü düşünceler, Türkler'in kültür ve uygarlık sorunu konusunda ortaya konulan fikirler içinde halen tartışılan önemli birer yaklaşım biçimi olarak kabul edilmektedir. En önemlisi de, bu sorunu kökünden çözen Atatürk'ün yaklaşımlarına kimi noktalarda kaynaklık etmesidir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, Ahmet, *Üç Medeniyet*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1972.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, “Türkçülüğün Esasları”, *Aydınlık*, Nu.21 (Mayıs 1924).
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, “Marksizmin Objektifi Önünde Ziya Gökalp”, *Aydınlık*, Nu.27 (Kasım 1924).
- BERKES, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975.

- “Diyarbakır’da Ziya Gökalp Beyefendi’ye (Felsefeye Doğru) Makalesi Münasebetiyle”, *Dergâh*, No.III/33 (20 Ağustos 1922).
- ERİŞİRGİL, M. Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1951.
- ERNEST, Renan, “Millet Nedir?”, *Nutuklar ve Konferanslar*, (Ziya İhsan), MEB Yayınları, 1946.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul, 1955.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *Anadolu Mecmuası*, Sayı.5 (Ağustos 1340–1924). *Folklor/Edebiyat*, No.X/39 (Ekim 2004).
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1923.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, (Günümüz Türkçesiyle yay. haz. Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken), İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1987.
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları 1976.
- HEYD, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Kadir Günay), Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 1979.
- İNAN, A., “Köprülü-Gökalp Tartışması”, *Türk Kültürü*, Cilt.IV, Sayı.47 (Aralık 1981).
- KADRI, Hüseyin Kâzım, *Ziya Gökalp’in Tenkidî*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1989.
- ORAL, Mustafa, “Ziya Gökalp’te Milliyet Düşüncesi ve Eleştirisi”, *Folklor/Edebiyat*, No.X/40 (Ocak 2005).
- SAİD, Edward, *Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995.
- SEVÜK, İsmail Habib, *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340.
- TACHAU, Frank, “The Search for National Identity Amongst the Turks”, *Die Welt Des Islams*, No.VIII/3, 1963.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, 3.B., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1992.
- TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, 2. Baskı, İstanbul, Hil Yayın, 1994.
- “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak”, *Fagfur*, Cilt.I, Sayı.2 (5 Eylül 1918).
- “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak”, *Yeni Mecmua*, No.III/57 (15 Ağustos 1918).
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya, Selçuk Yayınları, 1966.
- Ürfi (Betin), Saffet, *Ziya Gökalp ve Mefkûre Arasındaki Münasebet Vesilesiyle Bir Tetkik Tecrübesi*, İstanbul, Tanin Matbaası, 1923.
- “Yeni Hayat ve Ziya Gökalp”, *Türk Yurdu*, Cilt. XIV, Sayı.10 (15 Temmuz 1918).
- “Ziya Bey’in Yeni Hayat’ı Hakkında”, *Fagfur*, No.I/4 (3 Teşrinievvel-Ekim 1918).